

Nyelvtudomány és verselmélet

Nyelvészeti megfontolások a 19. századi magyar verselméletben

A magyar versritmus rendszerének 19. századi kutatói a verselés nemzeti jellegének meghatározásához váratlan ösztönzést kaptak a nyelvészet (elsősorban a magyar hangtan és mondattan) korabeli eredményeitől. Nyelvünk hangtani sajátosságaira verselméletünk korábbi művelői is szívesen hivatkoztak, de paradox módon inkább az átvett mint az eredeti formakészlet kapcsán. A régi magyar vershagyomány nyelvi alapjainak feltárását csak az élőbeszéd hangsúlyrendjének és mondatnyszerkezetének, pontosabban e két jelenségcsoport összefüggésének tudományos vizsgálata tette lehetővé.

A metrikának a grammatikával való szoros kapcsolata az antik klasszikus versmértékek viszonylatában mindig is közismert ténynek számított. Hazai versmértékeink leírásában és meghatározásában azonban ez az elv alig érvényesült. Verstani eszmélkedésünk legkiválóbbjai sem találták meg azt a nyelvi jelenséget, mely kulcsot adhatott volna eredeti versrendszerünk szerkezeti leírásához. A **hangsúly** fogalma — nyelvünkre vonatkoztatva — a 19. századnál korábban tulajdonképpen nem is létezett, az *accentus* kifejezést többnyire a hosszú magánhangzók ékezetére vonatkoztatták.

Iskoláinkban még a 19. század első felében is csak klasszikus — latin jellegű — verstant tanítottak „hangmérték” címén. Két nevezetes példát hadd említsünk! Vajda Péter francia és német minták nyomán készítette Magyar Nyelvtudomány című, több kiadást megért tankönyvét (Vajda 1835).¹ A könyv negyedik fejezete A hangmértékről és versnemekről szól (162–175). Itt találkozunk először a két, három és négy szótagú klasszikus verslábak magyar megnevezéseinek teljes sorozatával. (Földinél még csak a nyolc leg-

¹ Az előszóban megnevezett mintái: F.J.M. Noël – Ch.P. Chapsal Nouvelle grammaire française (1831-ben már a 21. kiadása jelent meg), valamint Theodor Heinsius, Der Redner und Dichter, oder Anleitung zur Rede- und Dichtkunst. Ez utóbbi szerző Szavalástana magyar átdolgozásban is tankönyvként szerepelt, l. Vajda (1840).

gyakoribb versláb magyar neve szerepelt. 1843-ban Fogarasi János is Vajda Péter példájára hivatkozott: Fogarasi 1843).

Vajdánál a pyrrichius **kicsi**, a spondeus **lépő**, a trocheus **lejtű**, a jambus **vető**, a daktilus **ugratu**, az anapestus **szaladó**, a négy tagúak neve pedig a két tagúakénak kombinációja (a koriambus például **lejtű-vető**). A magyarításban Vajda odáig megy, hogy a hexameter, a pentameter, a disztichon görög nevét meg sem adja. Nála csak **hatmérény**, **ötmérény** és **pármérény** szerepel (Vajda 1835, 168–169). Figyelemre méltó, hogy a csonka verslábát egyszerűen ‘fönmaradó szótagnak’ nevezi (167, 170). A rímelésről keveset, az időmérték nélküli rímes versekről alig valamit ír: „Az újabb időkben Kisfaludy Sándor leghíresebb mint mértéket nem tartó költő dalaiban, énekeiben s regéiben. Többi költőink a rímek mellett egyszersmind lábmértéket is tartanak” (173).

A Vajda Péteréhez hasonló felfogás tükröződik Stancsics (a későbbi Táncsics!) Mihály iskoláskönyvében is (Stancsics, 1842²). Ő is csak az időmértékes formákat tárgyalja részletesebben, megjegyezve, hogy bár „a nyelvbéli vagy költői hangmérték tökéletesen megegyez a muzsikai hangmértékkel”, mégis „gyakran ellenkezőleg alkalmaztatik a muzsikai hangjel a versbéli hangmértékkel”. A rímes vers szerinte is kétféle: **mértékes** és **mértéktelen** (88).

Témánk szempontjából igen jellemző a képzettsége és alapérdeklődése szerint **n y e l v é s z** Fogarasi János verstani felfogásának alakulása. 1838-ban nyelvészeti szenzációként közölte az Athenaeum hasábjain (görög betűs *Εὑρηχα* címmel) valóban jelentős megfigyelését a magyar szórend (szóhelyezés) törvényeiről. A magyar hangsúly (Betonung, tonus) beszédbeli szerepét abban látta, hogy „a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban (finitus modusban...) lévő ige” (Fogarasi 1838. 16: 243). Felfedezését itt még egyáltalán nem hozta kapcsolatba a verseléssel.

1843-as Művelt magyar nyelvtanában a hangsúly jelenségének már verstani szerepet is tulajdonít Fogarasi, de — a felhasznált német forrásmunkák, elsősorban Schmitthenner „ősnyelvtana” hatására — csak az **időmértékes** verselés keretein belül. Metrikai szempontból valamely szótag magánhangzója (önhangzója) „hosszúnak háromképen vétethetik, ú.m. mennyiségi nyelvekben 1. **m e g n y ú j t á s** (ékezés), 2. **ö s z t é t e l** (positio) által, és hangsúlyos nyelvekben 3. **h a n g s ú l y** által. Ez utolsó a magyarban csak gyéren használtatik (Fogarasi 1843. 317).² Mennyiségi nyelvek a görögöt, a latint és a magyart tekintik Fogarasi, nyilván a jelentésmegkülönböztető magánhangzó-hosszúság révén. Hangsúlyos nyelvek viszont többek között a németet, mely „az ékezetre leginkább pedig az összetételre nem ügyel

² Német mintája: F. Schmitthenner, Ursprachlehre. Entwurf zu einem System der Grammatik. Frankfurt-am-Main, 1826.

s nem ügyelhet, hanem csak a hangsúlyra”, minthogy nincs benne „hosszú szótag, hanem csak hangsúlyos vagy súlyos, sem rövid, hanem súlytalan”. Nálunk viszont a hangsúly versbeli alkalmazása „csak eltűretik, de szabályul nem vehető” (318).

Nyilvánvaló, hogy Fogarasi itt más jelenséget nevez hangsúlynak, mint Euréka című, korábbi dolgozatában. Német típusú **szóhangsúlyt** tételez fel nyelvünkben, mely a mennyiségi nyelv eltérő viszonyai között csak részlegesen érvényesülhet. Szerinte „a hangsúly a magyar szóban is a gyöktagra — s minthogy ez itt legelől szokott lenni, a legelső szótagra — esik, azonban közvetlenül hosszú, mégpedig akár ékezet, akár positio által hosszú szótag mellett rendszerént elenyész vagy ezzel összeolvad, és csupán rövid önhangzóú szókban, vagy legfőllebb, ha két vagy több rövid szótag áll egymás után, vehető észre”. Példái: *szerelem*, *katon*a, *mágyar*, valamint e szók toldalékos alakjai (*szerelemnek* stb. — 31–32).

A magyar hangsúly jelentésmegkülönböztető szerepére néhány szemléletes példát hoz fel Fogarasi, főleg névelős szerkezetekben: *a pād* (die Bank), *āpad* (nimmt ab); *a kār* (der Arm), *ākar* (will); *āzok* (jene), *az ōk* (die Ursache). Más példái viszont félrevezetőek, a hangsúlytól teljesen független nyelvi jelenségre utalnak, pl. *ēset* (Fall), *esēt* (ist gefallen); *jāval* (heisst gut), *javūl* (bessert sich).

Szerinte a hangsúlyos magyar szótag „szabadabb verselésben (jambus vagy trocheus lábúaknál) erős azaz hosszú szótagnak is szokott vétetni; de ha a mondott szótagra közvetlenül hosszú szótag következik, elenyész a hangsúly, pl. ... szérelmet” (33). Szó sincs tehát hangsúlyos elvű magyar verselésről, csupán az időmértékes lüktetők (arzsizok) hangsúlyos **licenciájának** lehetőségéről.

A ritmus (rhythmus) jelenségét Fogarasi az **idom** szóval jelöli, és — német mintája nyomán — meg is határozza. Így „az idom (s különösen hang-idom) annyi mint: egymástul megkülönböztethető több időmozzanatok *é r e z h e t ő* egysége. Vagy: az időbeni többféleségnek érezhető egysége”. Önmagában sem a hangzás egysége (pl. „a zuhatag egyhangú zúgása”), sem különfélesége (pl. „a vásáron egybegyűlt sokaság zajongása”) nem ad ritmust, de az is elengedhetetlen feltétel, hogy „fűlünk az időmozzanatok egységét felfoghassa, érezhesse” (324).

A szerző nem hagy kétséget afelől, hogy megállapításai csakis a verslábakra bontható mértékes versidomra vonatkoznak. A mértékes vektorokban a verslábakon kívül **nyugok** és **rímek** is szolgálhatják az **idomzat** kiemelését. A versbeli „nyugvó pontok” általános törvénye, hogy „középnugon szó végződjék, sornyugon választójel álljon, szaknyugon pont”. A **középnug** szokásos neve **metszet**, melynek két fajtája van: 1. gyöngé nyug, *á t m e t s z e t*, *l á b m e t s z e t* (Fusszásur), mely a sorban valamely láb közepére esik,

valamely lábat metsz át, vagyis az egyes szó valamely láb közepén végződik; ... 2. erős nyug, k ö z ö s m e t s z e t , k ö z m e t s z e t , mely két láb közé esik, vagyis a szó a lábbal együtt végződik" (327–328).

A könyv *Alkalmazott verstan* című fejezetében Fogarasi együtt tárgyalja a klasszikus és az újabb korabeli mértékeket, főleg német és magyar példákkal, mindvégig különbséget téve azonban a hangsúlyos, illetve a mennyiségi nyelvek ritmikai lehetőségei között. „Jeles” német költőkre (Goethe, Schiller, Schlegel, Tieck, Uhland) hivatkozva állapítja meg, hogy „régí verselésre a német nyelv nem alkalmas” (350).

A verslábak szerkezetét z e n e i alapon, a zenei ütem (üteg, *tactus*) mintájára írja le, megengedve ugyan emelkedő verslábak létezését, de egyben — a német dallamritmusnak megfelelően — „felütés” (*Auftakt*) segítségével ereszkedővé alakított változataikat is megadva. Például a jambusi „szökő verssor”: $\cup\text{-}/\cup\text{-}/\cup\text{-}/\cup\text{-}$ felütéssel „lejtívé ... alakítható”: $\cup\text{-}/\cup\text{-}/\cup\text{-}/\cup\text{-}$. Magyarázat: „versekben ugyanis e m e l é s (*arsis*, *Hebung*) a láb első része; utóbbi részét pedig l e s z á l l á s n a k (*thesis*, *Senkung*) hívják” (336–337).

Ebbe a rendszerbe nem illeszthető be a hagyományos magyar verselés. Meg is állapítja Fogarasi, hogy „vannak nem mértékes versek is, azaz olyanok, melyekben az egymásra következő szótagok rövidségére vagy hosszúságára semmi ügyelet nincs, sőt amennyiben régibb magyar verseket mutathatunk elő, ezekben mértékes verset nem is találunk”. Lábjegyzetében megemlíti, hogy ő az első, aki megkísérelte „kifürkészni ... a magyar nyelvben s népbén rejtőző verselési szellemet” (325). A népköltészeti alkotások d a l l a m r i t m u s á b ó l levont ezirányú következtetéseit külön fejezetben foglalja össze (366–387).

A rímekre vonatkozó fejtegetéseihez Fogarasi nemcsak Schmitthenner, hanem egy másik német szerző, Ernst *Kleinpaul* munkáját is felhasználta (Kleinpaul 1868). Az idézett felfogás lényege, hogy a rím-szavakban nemcsak a hangzás, hanem a j e l e n t é s egysége is megnyilvánulhat („ é r t e l m i r í m e k”). Formailag megkülönbözteti az ö n h a n g z ó i r í m e t (*Stimmreim*, *Assonanz*) és a m á s s a l h a n g z ó i r í m e t (*Stabreim*, *Alliteration*) a t e l j e s r í m től, mely utóbbiban mind a magán-, mind a mássalhangzók megegyeznek (Fogarasi 1843, 329). A rímek rendjét vagy helyét illetően vannak **választatlan** rímek, melyek sorban egymás mellett állanak (pl. *aabb* vagy *aaabbb*), **keresztírmek** (*abab*, *abc abc* vagy *abc bac*), **ölelkezők** (*abba*) és **vágottak** (*-b-b*, azaz „az első és harmadik sornak nincs ríme” — 331).

Ami a rímek használatát illeti, Fogarasi megjegyzi, hogy „leginkább kedveli azokat az újkori lantos költészet”, ugyanakkor „az ókorbeli formáknál épen nem használandók”. A hangsúlyos nyelvek, „minthogy mértékelé-

sök igen bágyadt”, általában „a rímelésre több gondot fordítanak, ... mint a mennyiségi nyelvek” (333.)

Az ó- és újkorbéli **versszakok** „különböző nemeinek” bemutatása után Fogarasi megállapítja, hogy mindezek „nálunk magyaroknál ... leginkább német modorban honosak, sőt ... a régiak nagy részint még kellemesebben s könnyebben gördülnek a magyarban mint a latinban is. Azonban micsoda versnem sajátja szép nyelvünknek, vagy melyik rejlenék nyelvünk s zenénk szellemében, még eddig tudtomra rajtam kívül senki meg nem kísérelte” (357–358).

Az említett „kísérlet”, a műkedvelő **z e n é s z** Fogarasi munkája valóban nagy hatással volt verselméleti gondolkodásunk fejlődésére, elsősorban Arany János közvetítésével. Csak sajnálhatjuk, hogy a **n y e l v é s z** Fogarasi a magyar előbeszéd hangsúlyrendjére vonatkozó megfigyeléseit sem a verstani fejezetek megírása során, sem később nem hasznosította kellőképpen a magyar nemzeti verselés nyelvi alapjainak feltárásában. Hangsúlyelméletét — részben a német szakirodalom, részben a magyar előbeszéd további tanulmányozása alapján — jelentős mértékben továbbfejlesztette ugyan, de eredményei csak megkésve, többszörös áttétellel jutottak vissza verselméleti gondolkodásunk vérkeringésébe.

Fogarasi 1860-ban megjelent tanulmánya A hangsúlyról vagyis nyomatékról a magyar nyelvben (Fogarasi 1860) — nyelvészeti egyoldalúsága ellenére is — fontos dokumentuma verselméletünk történetének. A szerző itt 1838-ban közzétett dolgozatának szellemében, de jóval szélesebb szakirodalmi bázisra és kiterjedtebb példaanyagra támaszkodva világította meg a hangsúly szerepét a magyar mondatok szórendjének alakulásában.

A bevezetésből azt is megtudjuk, hogy tárgyáról a magyar nyelvben és zenében érvényesülő „hangidommal — rhythmussal” összeköttetésben szeretett volna értekezni, de szándékában megakadályozta „egy szerencsétlen eszme, mely európai hírű zenész honfitársunkat épen nemzeti zenénk ügyében tévútra csábítja”. Kétségtelenül Liszt Ferenc 1859-ben kiadott, botrányos fogadtatású könyvéről van itt szó, melynek „cigánymítosza” (Szabolcsi Bence kifejezésével) jogos és jogtalan felháborodások sorozatát váltotta ki a korabeli magyar szellemi életben.³

Fogarasi eredetileg arra készült, hogy „e hibás tannak teljes megdöntése végett” gondosan előkészített, nagy szabású tanulmányban igazolja: „a magyar zene rhythmusa és szelleme magában a nyelvben alapszik” (Fogarasi 1860. 81). Ez a munka azonban nem készült el, így csak a hangsúlyról

³ F. Liszt, *Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*. 1859. Magyarul: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Pest, 1861. 328. Első hazai bírálata: Brassai Sámuel, *Magyar vagy cigány-zene? Elmefuttatás Liszt Ferenc „Cigányokról” írt könyve felett*. Kolozsvár, 1860. 56. Brassai ellenérveiből: a cigányok „Magyarhonon kívül akárhol másutt kóborló vagy lakó törzseinek a mi ritmusainkról még csak sejtelve sincs”.

írott nyelvészeti tanulmányából következtethetünk ez irányú nézeteinek alakulására. (Liszt vélekedéseinek cáfolatára később — alapos zenetudományi felkészültséggel — Ponori Thewrewk Emil vállalkozott.)

Fogarasi hangsúlyelméletének legfontosabb szakirodalmi forrása K.W.L. Heyse *System der Sprachwissenschaft* című könyve (Heyse 1856).

Heyse — és nyomában Fogarasi is — megkülönbözteti egymástól a csupán „fölemelt hangot” jelentő **hangsúlyt** (Betonung), valamint a „fölemelést és a lenyomást” egyaránt jelentő **nyomatéket** (tonus, accentus). A nyomaték „a beszédbeli hangnak — nyelvhangnak — azon módosítása, mely által a szónak vagy mondatnak egy vagy több része hol meg-, hol alányomatik” (Fogarasi 1860. 82–83). Heyse felfogása szerint a nyomaték nemcsak fonetikai, fiziológiai, zenei és ritmikai jelenség, hanem „szellemi elven alapuló beszédelem” is, tehát összefügg a jelentéssel (84). A **nyelvtani** nyomaték (mely lehet szótag-, szó- és mondatnyomaték is) mindenképpen **logikai** viszonyokon alapul. „Mennyiség és nyomaték a nyelvnek két, merőben különböző eleme, melyeknek semmi közük egymással”. Fogarasi szóhasználatával: *terj* (Extension) \neq *erély* (Intension) (86).

Heyse hangsúlyelméletét Fogarasi Ferdinand *Becker*-nek (1836–39) a német nyelvre vonatkozó megfigyeléseivel egészítette ki. Becker is abból indult ki, hogy „a nyomatéknak általában logikai jelentősége van”. Ehhez azonban hozzáfűzte, hogy „a hangviszonyok bennünk egyszersmind a szép viszonyát is felköltik”, s a nyelvi nyomaték így válik hangidomi (rhythmusi) nyomatékká is. (Fogarasi 1860. 87). A német élőbeszédben fő- és alárendelt nyomatéket, valamint félnyomatéket különböztet meg Becker. Ez utóbbi nem logikai, hanem ritmikai eredetű. (A ritmikai **félnyomaték** fogalma Arany László elméleti töredékében tér majd vissza és Szabédi Lászlónál kapja meg teljes értelmét verselméletünk történetében.)

A német nyelv „merev” hangsúlyrendjével az ógörög „mozgékony” nyomatékait állítja szembe — Becker nyomán — Fogarasi. A görög nyelv egyes szavainak nyomatéka „visszahajlik” a megelőző szóra (enclitika), másoké pedig épp fordítva, „előrehajlik” a következőre (proclitica) (91).

A különféle nyelvek nyomatékozási rendszerének összehasonlítása kapcsán Franz Bopp (1854) könyvének megállapításait idézi Fogarasi. Bopp három alapvető nyomatékozási rendszert különböztet meg. A **logikai** (pl. germán) rendszerben a hangsúly a jelentéssel függ össze, a **rhythmusi** (pl. latin) rendszerben a szavak meghatározott helyzetű szótagjaival, a **grammatikai** (pl. szanszkrit, görög) rendszerben viszont a hangsúly helye szabadon változik (Fogarasi 1860. 92–93).

Tanulmányában Fogarasi arra törekedett, hogy sokoldalúan elemzett példamondatokkal bizonyítsa: a magyar élőbeszédben **m i n d h á r o m**

hangsúlyozási rendszer elemei érvényesülnek. Írás közben módosított jelölési rendszerének végleges formája:

- erősebb nyomaték
 - ⤵ gyöngébb nyomaték
 - a legmélyebb nyomaték (a súlytalan szótagoknál is mélyebben)
- (96)

Alappéldája, melynek kibővített és átalakított változatai végigkísérik fejtegetéseit:

1. Az ember halandó.
2. Az ember halandó. (100)

A magyar mondat főnyomatéka — így Fogarasi — értelmi, logikai elem, a szó belsejébe eső „phonétikai, illetőleg hangarányi hangidom” viszont „rhythmusi” elem.

Heyse szerint egy nyomatékos szótag legfeljebb két súlytalan fölött uralkodhat. Fogarasi viszont azt állítja, hogy a magyarban három fölött is. (Ezáltal tehát 4 szótagú ritmikai egység jön létre.) Például: Az ember elébb-utóbb meghal (108, 113). Rendkívül fontos az a megfigyelése, hogy egyazon szövegnek többféle helyes nyomatékozása is lehetséges, mégpedig nem is mindig jelentésmódosító szándékkal. Példa: halhatatlanságra, illetve halhatatlanságra (109).

Kevésbé meggyőzőek Fogarasi példái és magyarázatai a harmadik, nyelvtani természetű hangsúlyozási rendszer magyar nyelvi érvényesülését illetően. Az -é kérdőszócska „enclitica” természetét — és így nyomatékvesztését — még elfogadhatnánk, a kérdő mondatokban feltételezett nyomatékeltolódás azonban erőltetettnek látszik, alighanem a kérdő hanglejtés jelenségének félreismeréséből adódik (120, 122).

Vizsgált példái nyomán Fogarasi arra következtet, hogy a magyar beszéd nyomatékai fölött „az észteni elem uralkodik” (219). A nyomatékok a magyarban függetlenek a mennyiségtől. Az erős nyomatékok helyét — mint ezt már Euréka című cikkében kimutatta — a mondatbeli ragozott igéhez viszonyítva állapíthatjuk meg. A gyöngébb nyomaték lehet „természetes” eredetű (a szó „gyökizén”), de a mondatba épülve a szó természetes nyomatéka megváltozhat vagy akár el is tűnhet (233).

Közvetlenül verstani jelentőségű (lényegében Arany László verselméleti felfogását előlegezi) Fogarasinak az a kijelentése, hogy „ha valamely mondatban oly szótag után, melyet már valamely ész-, vagy nyelvtani nyomaték elfoglalt, háromnál több súlytalan tag következne: a zenei vagyis hangidomi nyomaték, azaz a szépézés lép közbe. Minthogy „a versmértékelésben

is egy lábra legfőlebb négy szótagot számíthatunk”, a fentiek alapján értelmezett „hangidomi (gyöngé) nyomaték ... a magyar zenei nyomatékkal teljesen összevág”. „A fő dolog nem az, hogy a zenei nyomatékozás kívánalmát a beszédben is mindenütt keresztül *kell*, hanem hogy keresztül *lehet* vinni” (237–239).

Nyilván ez az a pont, ahonnan kiindulva Fogarasi kifejthette volna a magyar nyelvi hangsúlyrendnek a magyar zene dallamritmusával és a hagyományos magyar versmértékekkel való szoros összefüggését, tudományos alapon cáfolva Liszt nagy vihart kavart állításait nemzeti zenénk „cigány” jellegéről. Ez azonban nem történt meg. A magyar verselméleti gondolkodás történetében Fogarasinak nem az elvi alapozás, hanem csak a több irányú, folytatható kezdeményezés érdeme jutott.

Múlt századi nyelvészeinknek a magyar verselés nyelvi alapjairól folytatott vitájában lényegében három álláspont különíthető el. Egyik a szótaghosszúságon alapuló **mennyiséget** (a szótagmérést), másik a német mintára értelmezett **szóhangsúlyt**, harmadik a jelentéssel szorosan összefüggő **mondathangsúlyt** tekintette formateremtő nyelvi alapnak. A háromféle nézet azonban egyazon kutató véleményében is keveredhetett, a vita arcvonalait nem lehet élesen megkülönböztetni. Mindenképpen jellemző azonban, ki hogyan foglalt állást e három jelenség versbeli szerepét illetően.

Hunfalvy Pál 1857-ben Aranyra A magyar nemzeti versidom című tanulmányáról közölt kritikai ismertetést (Hunfalvy 1857). Kifogásolta, hogy Arany magában a költői gondolatban kereste a ritmust, nem a nyelvbeli előadás külső, mérhető jegyeiben. Arany csak mondathangsúlyról beszélt, pedig a magyar nyelvben — mint minden emberi nyelvben — szóhangsúly is érvényesül — vélte Hunfalvy. Ugyanakkor a magyar nyelv mennyiséges is, a magyar költészet ezért nem mellőzheti az időmértéket. Arany a „kelletén túl azonosítja a zenei ütemet a verslábbal”.

Regner Tivadar is úgy vélte (1862-ben), hogy a magyar nyelvben egyidejűleg többféle ritmustényező is működik. A **súly** és a **mennyiség** egymástól független, ezért a magyar ember „a hasonló szervezetű ó-deák és ó-görög nyelvek vers-rendszerét tökéletesen érti” (Regner 1862. 432). Nyelvünkben a „hangerély” különböző fokozatai érvényesülnek. A **tagsúly** „gyöngé és mindig egy helyen, azaz a szó elején van”. A **szósúly** „a mondat legfontosabb szavát vagy szavait erélyesen kiemeli”, és a beszélő által „öntudattal használtatik” (434). A **nyomaték** „a rendes szósúlyon még túl menő különös hangerély” (440). A **hangidom** (hangritmus) törvénye abban áll, hogy minden erélyes tag után egy vagy két gyöngébb foglal helyet”. Ennek jelölése Regner szerint: – ∪ vagy – ∪ ∪ (441). A felsorolt nyelvi jelenségek „kölcsonösen módosítják egymást”. Rajtuk kívül „a kérdés, csodálkozás, levertség, harag sat.-nek kifejezésére” szolgál még „a beszéd dallama” (445).

A Szana-féle Figyelő egyik 1872-es száma ismertette Stettner Gyula értekezését A nemzeti elemről a magyar zenében.⁴ Ez a munka a felsőlövői „tanodai értesítőben” jelent meg. Szénfy Gusztávnak a magyar népdalok ritmusára vonatkozó nézeteit támadja, mégpedig nyelvi alapon. A magyar *choriambus* és *antispastus* erősen különbözik a görögtől, mivel többnyire nem első és utolsó, hanem első és harmadik szótagja hangsúlyos (pl. *sárga csikóm* $\overset{\cdot}{\text{S}} \text{ } \text{c} \text{ } \overset{\cdot}{\text{C}} \text{ } -$). A magyarban nem két, hanem négy ritmikai elemet kell megkülönböztetni, ti. „hangsúlyos hosszú, súlytalan hosszú, hangsúlyos rövid és súlytalan rövid szótagokat”. A névtelen ismertető kiemeli, hogy Stettner szerint a dallamnak kell a szöveg ritmusához alkalmazkodnia, ellentétben azok véleményével, „kik a dolgot feje tetejére állítva, a magyar dallamokból vontak el furcsánál furcsább verstani elméleteket” (i.m. 348).

A magyar szóhangsúly ritmikai szerepéről tartott felolvasást az Országos Középtanodai Tanáregyletben Babics Kálmán. Dolgozata az egylet Közlönyében jelent meg 1875-ben (Babics 1875). Fölhívta a figyelmet arra a jelenségre, amelyre korábban Hunfalvy Pál is hivatkozott (Hunfalvy 1859), hogy ti. a hosszabb magyar szavakban sokszor a képző és a rag fontosabb, mint a szótő, ezáltal a magyar szóvégi rímek „rhythmusi hangsúlya szerfölött megerősödik”.

Babics Kálmán néhány megállapítása már-már a **szimultán verselés** elméletét előlegezi: „magyar költőink a hangsúlyt sokszor az időmértékekkel együtt használják a verselés alapjául, s pl. ekként a hangsúlyra is alapított chorimbust úgy emlegetik, mint kiválólag kedvelt nemzeti dalrhythmust”. Ezeket a hangsúllyal és időmértékkel kialakított verslábakat „szabad chorimbusok”-nak nevezi a szerző. Következtetése: „a két verselési alap egyesítése főleg változatosság kedvéért kívánatos” (Babics 1875. 587).

A magyar hangsúlyról mint a versritmus nyelvi alapjáról írott egyik legfontosabb, méltatlanul elfeledett nyelvészeti tanulmányt Barna Ferdinándnak köszönhetjük. Munkáját 1872. január 2-án olvasta fel az Akadémia ülésén. (Nyomtatásban 1875-ben jelent meg — Barna 1875).

Barna szerint „a hangsúlyra nézve nálunk két ellentétes nézet létezik, egyik: a *költőké*, akik a magyarban a szóbeli hangsúlynak létezését tagadják, és ennek ellenében csakis a *mondatbeli*, másként *értelmi* hangsúlyt ismerik el, és a *nyelvészeké*, akik a szóbeli hangsúlyt egyhangúlag elfogadják s azt a magyarban a szó első szótagán lévőknek állítják”.

Barna a szóhangsúly hívei közé sorolja magát, fejtegetéseiből azonban kiderül, hogy jóval árnyaltabban látja ezt a kérdést, mint egyes nyelvésztársai. Először is — Hunfalvy Pál korábbi felismerését megerősítve — feltételezi, hogy „az Arany által fölfedezett magyar ütem” lényegében ugyanaz a

⁴ Rövid szemle. „A nemzeti elemről a magyar zenében”. Figyelő (Szana) 2 (1872)/29: 347–348. Az ismertetés alapja: Stettner (1871–1872).

jelenség, mint amit a finn nyelvészek és költők „már az előző században fölfeledeztek” (Porthan 1766–78).⁵ Igaz, Arany nem foglalkozott a szóhangsúllyal, a finn költők viszont épp az „accentus tonicus”-nak nevezett szóhangsúlyra alapozták elméletüket és nem ismerték föl az ütemet. A két felfogás azonban mindkét nyelvre vonatkozóan kiegészíti egymást. Az Arany-féle ütemnek épp a hangsúly a feltétele.

Barna Ferdinánd a továbbiakban a magyar szóhangsúlyról értekezik, de felfogása alapvetően eltér e fogalom szokásos, német típusú értelmezésétől. Ő ugyanis a **szó** fogalmát rendkívül tágan és rugalmasan kezeli, már-már nem is szót, hanem folyamatos szószerkezetet, fonetikai szót, **szólamot** értve rajta.

Igaz — írja —, hogy a különálló magyar szavakat mindig az első szótagjukon hangsúlyozzuk. A mondatban szorososan összetartozó szavak azonban „hanghordozási tekintetben egyetlen szónak tekintendők, melynek a viszonyítás a legvégén, vagyis az utolsó szótagon raggal megtoldva történik” (Barna 1875. 11). Az ily módon összetartozó szavakat „úgy kell ... kiejteni, mintha egyetlen szó volnának. Miután pedig a hangsúly egyetlen szóban mindig csak az első szótagon van, következőleg itt is (több szóból álló mondatrészen) egész hangsúly csakis az első szó legelső szótagán van, a többi önálló szavakéra pedig már csak félhangsúly esik (12). A magyarban „ugyanegy mondat alkatrészeit nem szórhatjuk szét, hacsak teljesen érthetetlenek nem akarunk lenni” (14).

Barna tehát — miközben formailag a szóhangsúly mellett tör lándzsát — lényegében az Arany által ritmusteremtő jelenségnek tartott értelmi hangsúly jelenségét tárgyalja. Az összefüggést ő maga is felismeri, megállapítva, hogy „a szóhangsúlynak a magyarban fő tiszte a mondatrészek kiemelése” (18).

A hangsúlyon alapuló finn verselés (korolle perastettut), valamint az ószékely balladák és a régi magyar nyelvemlékek egybevetéséből arra következtet, hogy a hangsúly általában véve is az altáji nyelvek „nemzeti versidomainak ... szülőanyja” (20).

Igaz, nyelvünkben a szótagok hosszúságának és rövidségének is megvan a maga szerepe — véli Barna. Vannak azonban a magyarban „igen-igen jó hangzású versek, sőt ilyen összes népköltészetünk, amelyekben, ha a lejti méret kivált az utolsó ütemben igen jó szolgálatot tesz is, s azok hangzatosságait nagy mértékben emeli, egészen úgy, mint a finnben, mégis, minthogy ezek készítésekor a quantitásokra a nép teljességgel nem szokott tekintettel lenni, ... szoros értelemben se trocheikus, se jambikus verseknek nem mondhatni” (22). Itt a jóhangzás oka a **hangsúly** és az **ütem**.

⁵ Hunfalvy Pál hivatkozása: Utazás a Balt-tenger vidékein. Pest, 1871. 212.

Az **ütem** fogalmát Barna sajátos módon értelmezi. Már Arany tanulmányában is keveredett az ütemnek 'iktus', valamint 'iktussal határolt hangszakas' jelentése. Barna szerint „az ütem ... a mondatrészek egymástól való megkülönböztetése, elválasztása végett azok elejére eső ictus”. A hangsúly és az ütem között az a különbség, hogy „míg a hangsúly a minden szó első szótagán lévő hangsúlyosságot általában, ez inkább annak a költészetben alkalmazását jelenti, és így az ütem annyi, mint alkalmazott hangsúly” (22).

A német nyelvvel szemben a magyarban „lehet ... a szótag rövid és mégis hangsúlyos, valamint ... lehet a szótag hosszú és mégis hangsúlytalan”. A magyar nyelvben tehát „létezik mind a szóbeli hangsúly (accentus tonicus), mind a mennyiség (quantitas), ugyanezen oknál fogva kétféle verselés lehetséges, sőt van is benne, ú.m. a tisztán hangsúlyos vagyis ütemes, és íme ez a nemzeti versidom és kvantitatív vagyis mennyiségű, mely részint a modern irodalmaknak nálunk meghonosított versidomait, részint a classicus irodalmak nálunk még ez idő szerint is eléggé kedvelt versidomait műveli. Ezt a különbséget eddig költőink nem tették, s a magyar népköltés titka úgyszólván rejtély volt” (23).

Ez a világos, higgadt megkülönböztetés később Négyesy verselméletében bontakozik ki. Az elődök és a kortársak a hangsúlyos és az időmértékes formákat vagy egybemosni igyekeztek, vagy egyiket a másik rovására érvényesíteni.

Tanulmánya végén állást foglal Barna Ferdinánd a „modern versidomok” meghonosításával kapcsolatban is. Kétféle lehetőséget lát: ha az idegen forma „nem engedi magát ütemekre szedetni”, akkor célszerű szigorúan ragaszkodni a megszabott „kvantitásokhoz”. A hajlékonyabb, „magyarosb zamatú” formákat viszont „egyszerűen ütemekre kell osztani, egyszerűen meg kell magyarosítani”. A lényeg az, hogy „a nemzeti versidomokban a hangsúly legyen az uralkodó, — idegen versidomokban pedig a metrumok” (24).

Barna azt is megfigyelte, hogy a francia nyelv hangsúly tekintetében a magyarnak „úgyszólván következetes ellentéte”, a kettő „olyaténkép hasonlít egymáshoz, mint a jobb- és a balkéz” (11).

Befejezésül néhány hazai szakirodalmi előzményre hivatkozik. Fogarasi János kezdeményező szerepét nem vitatja, de kifogásolja, hogy „árja minták alapján” a „gyökíz” fogalmát helyezte előtérbe (140).

Közelebb áll a szerző felfogásához „a Brassai úr”, aki a hangsúlyt „mondatrészekben is keresi”. Végül legteljesebb az egyezés Regner Tivadar elméletével (**tagsúly** — **szósúly**).

Az említett „Brassai úr”, azaz Brassai Sámuel Barna tanulmánya előtt és után is, több alkalommal kifejtette a magyar hangsúlyrendre vonatkozó nézeteit (legkorábban A magyar bővített mondat című akadémiai értekezésében, 1870-ben). Brassai Accentus című, a Figyelőben 1875-ben megjelent

írása (Brassai 1875) már a címével is vitázik: nem fogadja el az *accentus* magyar megfelelőjének sem a **hangsúly**, sem a **hangnyomaték** kifejezést, mert ezekből hiányzik a hang f e l e m e l é s é n e k mozzanata (Erhebung, élévation).

Kiinduló tétele is provokatív: „a magyar nyelvben szó a c c e n t u s nem létezik”. Latin, német, angol és olasz példákkal bizonyítja, hogy a valódi szó-*accentus* a szótól elválaszthatatlan tulajdonság. Az állítólagos magyar szó-*accentus* viszont lépten-nyomon eltűnik a beszédben, minden egyes szó hangsúlyozása elviselhetetlenné tenné a magyar beszédet. A nyelvészek tudhatnák, hogy ugyanígy nincsen szó-*accentus* a szláv nyelvekben (az orosz kivéve) és a franciában sem.

Brassai három alaptétele ezzel szemben így hangzik:

„1. A magyar mondatnak, mint ilyennek *accentusa* van;

2. ez az *accentus* az illető szónak első tagjára esik;

3. a mondatban a szavak elrendezésének az *accentus* adja kezünkbe a kulcsát” (Brassai 1075. 4).

Brassai itt elismeri, hogy hasonló nézeteket vallott, nála korábban, Fogarasi János is, de csak a szórendre vonatkoztatva és ott is csak „a határozott módban levő ige” kapcsán. Ő viszont azt állítja, hogy „a mondatban azt a szót, vagy azokat a szókat *accentuálja* a mondó, amelyre vagy amelyekre kiválóan akarja figyeltetni a hallót”. A magyar mondatok hangzásszerkezetében végül is előkészítést, középrészt és utórészt különböztet meg Brassai, megállapítva, hogy „a mondatnak merőben lényeges és soha sem hiányozható része a **k ö z é p**”, melyben a mondat tulajdonképpen *accentusa*, a **f ő a c c e n t u s** található” (15–16).

Részletesebb tudományos kifejtésben találkozunk Brassai elméletével Szórend és *accentus* című tanulmányában, melyet 1888. január 2-án olvasott fel az Akadémia ülésén (Brassai 1888).

Idézi az *accentus* fogalmának meghatározásait Diomedes, Heinsius, Koch és Littré grammatikájából, de ő maga nem ad új meghatározást. Beleérti az *accentus* fogalmába mindazt, amit mások **hangsúlynak**, **hangemelésnek** vagy **hangnyomatéknak** neveznek. Alaptétele: „a magyarban a **hangsúly** a kulcsa a szórendnek”. E tényt Fogarasi Jánostól függetlenül, vele körülbelül egy időben fedezte fel.

„Beszéd közben nem minden szónak **hangsúlyos** az első szótagja, mert rendszeren több szót ejtünk egybe és ennek a hangtani egységnek első szótagját ejtjük **nyomatékkal**” — idézi Szinnyei József „újdонат új” nyelvtanából, teljes egyetértéssel (Szinnyei 1887).

Brassai szerint tehát a magyar nyelvben nem „szó*accentus*”, hanem „szólami” és „mondati” *accentus* létezik, „melyek nem *phonetice*, hanem csak elveikben különböznek” (Brassai 1888. 57).

A **szólám** itt megjelenő fogalma verselméletünk alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű. „Egymásra vonatkozó két vagy több szóból álló csoportot, melynek nincs oly teljes értelme, hogy a mondat rovatába illjék, *szólámnak* nevezek” — írja Brassai (18). Mindmáig zavaró hatású mozzanata ennek a meghatározásnak, hogy „két vagy több” szóra vonatkozik. A tanulmány más helyén viszont félreérthetetlenül kimondja a szerző, hogy „alkalmilag egy szó is viselheti egy csoport képét, mint a természetrajzban sokszor *egy species a genusét*” (14).

Nyelvünk hangsúlyozási rendszerét latin és német megfelelőjével összehasonlítva Brassai megállapítja, hogy míg e két utóbbiban „az *accentus* az egyes szóval, a magyarban tulajdonképpen a szólammal keletkezik. . . . A latinban az *accentuálás prosodiai*, a németben *etymologiai*, nálunk *logikai*” (20).

A magyar **szólamaccentus** az „újságolás” elve alapján működik: az új ismeretet közlő, „specifikáló szó eltulajdonítja az *accentust* a specifikálttól” (23). Az összehasonlító nyelvészet (*philologie comparée*) eredményeit tudatos kritikával hasznosítva Brassai arra a megállapításra jut, hogy az arabhoz hasonlóan a mi nyelvünkben is „a mondó indulata” szabja meg a szavak fontosságát, a fontosság pedig a mondat-*accentus* helyét” (29). A magyar mondatban is lehet a főhangsúlyos közép-részhez képest kevésbé lényeges, kevésbé kiemelt előkészítő szakasz, ún. „*inchoativum*” (33, 58).

A **szólamtagoláson**, valamint a **szólamnyomatékon** alapuló 20. századi verselméleti felfogások (Vargyas Lajosé, Szabédi Lászlóé) másik legfontosabb előzménye — a Brassaié mellett — Balassa József fonetikai hangsúlyelmélete. Legkorábbi állásfoglalása e témáról A *phonetika elemei* című könyvének Szótag, szó, mondat című fejezetében olvasható (Balassa 1886).

Megállapításait Eduard Sievers (1886) német fonetikus nézeteire alapozva Balassa úgy véli, hogy a fonetikában a szó „nem ugyanaz, mint az értelem szerinti külön szó”. A beszédben „a szünetek közé eső részeket szavaknak, a lélekzetvételek közé esőket mondatoknak nevezük” (Balassa 1886. 96). Minden egyes szótagnak „van valamilyen súlya”, a hangsúly erősségének azonban megkülönböztethető fokozatai érvényesülnek a nyelvben. Sievers a németben **gyenge** (*schwach*), **közép** (*mittelstark*) és erős (*stark*) hangsúlyfokot különböztetett meg, Balassa szerint a magyarban **erős** hangsúly, valamint első, másod, harmad és negyed hangsúly érzékelhető.

A szónak önmagában is van bizonyos hangsúlyrendje, ez azonban megváltozik, „ha a szó nem képez különálló egységet, hanem más szavakkal együtt alkot egy fonetikai szót. . . . Vannak szavak, amelyek egy ilyen fonetikai szó belsejébe kerülve teljesen elvesztik önállóságukat” (99–101).

Ütem és pausa című írásában már hangsúlyfelfogásának verstani összefüggéseire is rávilágít Balassa József. Hivatkozási alapja Négyesy Lászlónak

A verstan-tanítás módszeréről az Országos Középiskolai Tanáregyesületben elhangzott beszámolója (Balassa 1888).⁶ Négyesy az előadását követő vitában azt állította, hogy a magyar verselés ütemei között csak „igen csekély physiologiai pausa lehet”. Balassa ezt a problémát nyelvészeti alapon vizsgálja, rámutatva, hogy a beszédben is „kisebb pihenő szünetet tartunk minden egyes szólam után”. A **szólam** kifejezést tudatosan veszi át Brassaitól, azonosítva saját korábbi kifejezésével, a „phonetikai szó”-val. Megjegyzése: ugyanezt nevezte Techmer német fonetikus szócsoporthozatnak (Wörterverband).

Balassa szerint „a mindennapi beszédől a vers abban különbözik, hogy benne ez a tagoltság szabályos, amennyiben a hangsúlyos szótagok egyforma távolságra esnek egymástól” (165). Négyesynek a „taktus-egyenlőségre” vonatkozó törvényét továbbfűzve azt is kijelenti, hogy „nemcsak a sor ugyanaz a versben, mint a beszédben a mondat, hanem a vers üteme is ugyanaz, mint a beszédben a szólam”. Mindkettő állhat ugyanis egy vagy több szóból, de mindkettőben csak egy hangsúlyos szótag van. (A hosszabb szólamok további tagolódásáról itt még nincsen szó.)

Szóelméletét néhány fontos részmozzanattal egészítette ki Balassa 1890-ben, *Hangsúly a magyar nyelvben* című tanulmányában (Balassa 1890a). Először is: bevonta a hangsúly fogalmába a **magassági** tényezőt, „hangunk erősségének és magasságának ... folytonos változását” tekintve hangsúlynak. Ugyanezt az összetett jelenséget később „a hanghordozás módjának” nevezte. Felismerte, hogy az erősség és magasság „nem jár mindig együtt”. Szerinte „a hang erősségét leghelyesebben *nyomatéknak* nevezhetjük” (402).

Másodszor: a szólam fogalmát kiterjesztette az egyetlen szóból álló beszédszakaszokra. A Brassaiét továbbfejlesztő meghatározása: „Az olyan szót vagy szócsoporthozat a mondaton belül, melynek ejtése közben nem tartunk szünetet, hanem mint egységes részt mondjuk el, *szólamnak* nevezük” (403).

Harmadszor: Balassa Józsefnek köszönhetjük a **szólamnyomaték** fogalmának első szakszerű meghatározását: „Egy szólamba az egymás mellett álló s egymásra vonatkozó mondatrészek tartoznak, melyeket az első szótagnak nagyobb nyomatéka kapcsol össze. ... Néha a különben egybetartozó szólam oly hosszú, hogy szünet nélkül nem tudjuk kiejteni, ez esetben alkalmas helyen megszakítjuk, rövid pihenőt tartunk s az utána következő részt *másodrendű nyomatékkal* kezdjük” (427).

Negyedszer: nem került el Balassa figyelmét a nyomatéktalan szólamkezdetek jelensége sem. Mint írja, vannak olyan szavak is (névelő, kötőszó), melyekre a mondatban sohasem jut erős nyomaték. „Ha tehát ezek állanak

⁶ Négyesy előadásának szövege csak a Közlöny következő számában jelent meg: 4: 222–231.

a mondat élén, a szólam csak az utánuk következő szóval kezdődik, őket pedig külön mint *szólamelőzöt* ejtjük” (428). Ez utóbbi tételétől tekintve Balassa teljes szólamelméletét ma is az eredeti versrendszerünkre vonatkozó helytálló nyelvészeti alapvetésnek tekinthetjük.

Ugyancsak 1890-ben a magyar időmértékes verselés kapcsán is fontos, korábban mellőzött szempontra hívta föl a figyelmet Balassa, Időmérték az ütemben című rövid írásában (Balassa 1890). Torkos László és Négyesy László verstani vitájához fűzte hozzá hangtani megjegyzését, hogy ti. „a szótagok között időtartamra nézve négyféle különbséget kell megállapítanunk”. Legrövidebb „a rövid magánhangzós nyílt szótag” (pl. *a*, *fa*), hosszabb az olyan szótag, „melyben a rövid magánhangzót egy mássalhangzó követi” (pl. *ad*), még hosszabb a hosszú magánhangzóra végződő szótag (pl. *rá*), leghosszabb pedig az, melyben a hosszú magánhangzót még egy vagy két mássalhangzó követi (*át*, *árt*). E négy szótagtípust korábban Fogarasi is említette — lábjegyzetben (116–117).⁷ A négyféle szótaghoz Balassa zenei időértékeket (kottajeleket) is társított, verstani szempontból kevésbé meggyőző módon.

Lényegében azt mondhatjuk, hogy nyelvészeti szakirodalmunkban a 19. század végére kialakultak és rendeződtek a magyar élőbeszéd hangsúlyrendjére vonatkozó alapvető álláspontok. Ezek közül teljesen háttérbe szorult a német típusú (a „szógyököt” érintő) szóhangsúly feltételezése, fennmaradt és árnyaltabbá vált a szókezdő hangsúly elmélete (összetett szavak elemeire és kisebb szókapcsolatokra is vonatkoztatva), mind a nyelvi, mind verstani szempontból leginkább életképesnek bizonyult azonban a szólam-accentus (szólamhangsúly, szólamnyomaték) elmélete, mely főként Brassai Sámuel és Balassa József tanulmányaiban nyert tudományos igényű megfogalmazást.

Egyes népszerűsítő írásokban és vitacikkekben szélsőségek és torzulások is jelentkeztek. A Magyar Nyelvőr például 1892-ben több részletben tette közzé Albert János, Volf György és Kicska Emil vitairatait a magyar hangsúly és szórend kérdéseiről.⁸ Volf György a szóhangsúly elméletéhez ragaszkodott, vele szemben Albert János — Balassa József nyomán — azt állította, hogy „a magyarban csakis a szólamoknak van hangsúlya”.⁹ Albert János ugyanakkor a szólamelméletet a magyar verseléssel is kapcsolatba hozta, azt állítva, hogy „a folyó beszéd hangsúlyozása” és „a magyar versben lüktető ritmus” csaknem teljesen egyezik, különbség csak a szabályos

⁷ Fogarasi 1843. 368.

⁸ Volf György a szóhangsúlyról: Nyr. 21 (1892): 68. Albert János, Szóhangsúly, mondat-hangsúly. Nyr. 21 (1892): 118–123. Kicska Emil, Hangsúly és szórend. Nyr. 19 (1890): 6–18, 153–158, 203–209, 390–395, 433–440, Nyr. 21 (1892): 385, 434, 486 és kk.

⁹ Nyr. 21 (1892):118.

ismétlődés mértékében van. A hangsúlyos versütem felismerése azonban túlzásra csábította a vitázó nyelvészt: úgy vélte, a klasszikus időmértékes versformák „a magyar nyelvbe becsempészett fattyúsarjak s helyük itt nincs, nem is volt”. Nem kegyelmezett még Aranynak sem: szerinte a Szondi két apródja ritmusát „magyar fül be nem veszi”.¹⁰

A hazai nyelvészet fejlődése, a hangtani kérdések iránti érdeklődés növekedése közvetlen hatással volt a verselméleti gondolkodás alakulására is. A kifejezetten verstani célzatú megnyilatkozásokban (könyvekben, tanulmányokban, sőt egyes tankönyvekben is) e hatás nyilvánvaló nyomaira bukkanunk.

Schedel Ferenc (a későbbi Toldy Ferenc irodalomtörténész) volt az első, aki tudatosan „a nyelv természetével egyező törvények” alapján kívánta „átalakítani” a magyar vers elméletét, sőt, a verselés gyakorlatát is. Erről szóló előadását 1842. február 2-án olvasta fel a Kisfaludy Társaságban (Eszmék a magyar verstan átalakításához). Az előadás szövege előbb az Életképekben (Schedel 1844), majd a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban is megjelent (Schedel 1846).

Toldy — Caspar Poggel (1836) német kutató elmélete nyomán — azt a „nemzetszerű modort” kereste a magyar verselésben, mely szerinte leginkább megfelel a magyar nép „veleszületett gondolatrhythmusának” (Toldy 1846. 130). Úgy vélte, hogy költészetünkben sem a „latin”, sem a „német” iskola követői nem teremtettek magyar verstant, csak „különféle divatokat”.

Igaz, hogy a latin iskola által meghonosított „hellen szché mák” könnyen belesimulnak a magyar nyelvbe, nyelvünk szellemével azonban „merőben ellenkezőnek” (132) — vélte Toldy. Az időmérték a magyar verselésben — „hamis hangidomzat”, mivel akárhányszor súlytalan szótagok kerülnek a verslábak arszízára, és így a magyar fül a verset nem érzékeli.

Nem jobb azonban a helyzet a német iskola követőinél sem, mert „a németek példájára divatba jött mért rímes sorok csak a rímmel állnak közelebb poetai érzékünkhöz az antik formáknál” (128).

Az antik időmértéket nem érzékeljük, a német súlymértéket időmértékkel helyettesítjük, hagyományos formáink viszont mértéktelenek. E zürzavarnak — így Toldy — nyelvi oka van: az időtartam és a hangsúly mint a versmértékek lehetséges nyelvi alapja a magyarban „néha találkozik, ... de többször ellenkezésbe jő”. (Példa az előbbire: *kardom*, az utóbbira: *apám*.) Vannak verssorok, melyek „súlymérték” szerint éppen ellentétes lejtésűek, mint a költő által megvalósított időmérték szerint, pl. Berzsenyiné: *Régen sohajt utánad* (129).

¹⁰ Nyr. 21 (1982): 122–123.

Arra hivatkozván, hogy az európai népek már mind elhagyták az időmértékes verselést, Toldy olyan, „nyelvünk hangoztatásán” alapuló mérték-tant javasol költőinknek, mely szerint „az *arsisban*, vagy a tetőzés pontján a gyökérnél egyéb szótag nem állhat, ... viszont a *thesisre* vagy a süllyedés pontjára gyökérnek nehézkednie tilos leszen”. Mintegy engedményként még hozzáfűzi, hogy „a fülnek annál hízelkedőbb, ha az *arsisba egyszersmind hosszú*, a *thesisbe egyszersmind rövid szótag jut*”. Viszont a verslábak elmélete „nem maradhat ... a római tan bilincseiben” (134). Magyarul nem az időmértékes, hanem „általán csak a súlymértékes verselés gyakoroltatik helyesen” (125).

Toldy „átalakított” verstana nem a magyar költészet gyakorlatát írja le, hanem új modellt kínál a költőknek: német típusú, a tőszótagok nyomatékán alapuló, hangsúlyváltó verselést. Egyetlen korábbi példára hivatkozik, a Kisfaludy Sándoréra, akinek Himfy-ciklusát egy német bírálója (Schedius lapjában) már 1802-ben trocheusi verselésűnek tartotta, kiváltva ezzel Csokonai rosszallását a Lilla-dalokhoz írott előbeszédben.¹¹

E sajátos metrikai program meghirdetője maga is tudta, hogy a „szógyökök” hangsúlyán alapuló verselés leszükítené költészetünk formakészletét: ilyen alapon csupán „két neme a lejtésnek lesz verstanunkba felvehető: a *trochaeusi* ... és a *jambusi*, mely, igazi jambusunk nem lévén, nálunk sajátlag trochaeus, de előtaggal (felütéssel)” (Toldy 1846. 135). „Igazi” jambus a német igekötős igék egy bizonyos típusához hasonló, második szótagján hangsúlyos szó lenne Toldy szerint.

A Toldy által elmarasztalt magyar időmértékes verselést Szeberényi Lajos vette védelmébe A magyar verstanról írott vitacikkében. (Szeberényi 1844). A Toldyénál szerényebb tudományos felkészültséggel, de lényegében helyesen állapította meg, hogy „a német nyelv nem szolgálhat analogiául arra, hogy verseinket az övéi szerint alakítsuk”. Súly és mérték már a latin nyelvben sem esett egybe. Igaz, hogy „az olyan versek a magyar nyelvben jobban hangzanak, melyekben a súly karöltve jár a mértékkel, mert ott a külső és belső megnyomás párosul”, pl. Bajza e trocheusi sorában: *Néma könnyet önt a lány*. Emiatt azonban nem lehet költőinktől megkövetelni, hogy „egyedül csak a hangsúlyt” tekintsék a magyar verselés nyelvi alapjának. Más dolog a verseket „szavalni” és más „taglalni (scandere)”. A magyar nyelv a Toldy által szorgalmazott német mintájú hangsúlyos versekre *alkalmatlan*.

Toldy javaslata a maga szélsőséges időmérték-ellenességével nem talált követőkre sem a költők, sem a verstanírók körében. Kétségtelenül hozzájárult viszont a magyar verselési rendszerek nyelvi alapjainak feltárásához,

¹¹ Schedius Lajos lapjának bírálata: Zeitschrift von und für Ungarn 1802: 234–239. Csokonai vitája a cikkíróval: Minden Munkája II. Szépirodalmi, Budapest, 1973. 233!

különösen pedig a szimultán verselésre vonatkozó, később körvonalazódó nézetek kialakításához.

Hivatkozás nélkül, de félreérthetetlenül Toldy Ferenc „eszméinek” ismeretében szerkesztette a kor átlagszínvonalából kiemelkedő költészettani tankönyvét Tatay István (1847). Ő az első verstanírónk, aki külön fejezetben, részletesen ír a hangsúlyról, „a nyomintékről”, mely szerinte abból áll, hogy „a szónak (ti. összetétlen szónak) első tagja mint gyökérhang a jobb kiejtésűektől kiemeltetik. A német (és néhány más nyelvű) verselésben az ilyen „nyomintékos szótagok használtattak hosszúak gyanánt, a nyomintéktalanok ellenben rövidekül. . . . De a mi nyelvünk épen azon tulajdonságainál fogva, amelyekért tökélyesen sajátjává teheté a hellén metrumot, kevésbé alkalmas a nyomintékos metrumra” (12).

Kisfaludy Sándor Himfy-dalainak állítólagos „nyomintékolt (nem időmértékelt)” trocheusait Tatay is megemlíti, de — Toldyval ellentétben — nem mint követendő példát, hanem mint ritka kivételt. Ő inkább abban látja a „nyomintékozás” (Accentuierung) magyar versbeli szerepét, hogy „a rövid hangzójú gyökszótag, valahányszor utána nem következik vagy nyúlt önhangzójaért vagy helyzeténél fogva hosszú szótag, csupán a rája eső nyomintéknál fogva is, teljes joggal és kellemmel használható hosszú időmértékű helyett”. Ily módon daktilusnak számíthat pl. az *eledel*, *kicsoda*, *meredek*, trocheusnak a *nemes*, *marad*, *nevet* szó.

Tatay István könyvének Költészeti kulcsintan című metrikai részében nem annyira a gondolatok és a megállapítások, mint inkább a magyar szak kifejezések újak és eredetiek. Nála a versláb *sorszak*, a verssor *műsor*, a strófa *sorzat*, a leggyakoribb verslábak (nevük metrikai lejtésének megfelelően) a *lassú*, *sebes*, *lejtes*, *szökös*, *lengeteg*, *repeső*, *lengedező* és *borongósdí*. A ritmus magyar megfelelője *hanglűktetés*, az arziszé *szökkenet*, a téziszé *csökkenet*, a sorelőző felütésé (anakrusis, Vorschlag) *előhang*, a cezúráé *hasíték*, mely utóbbinak két válfaja van: a *szóhasíték* és a *sorhasíték*. E szóhasználat szerint a hexameter *hatos lengetegi*, a trochaeikus, illetve a jambusi sor *lejtesi*, illetve *szökösi műsor*. Az időmértékes verssort Tatay nem akarja szóhangsúlyok szerint átértelmezni, csupán annyit fogad el Toldy megállapításai közül, hogy a sor „annál jobb, mennél sűrűbben összeesik a szökkenet a nyomintékkal” (23). Nyelvünk előnyös tulajdonságának tekinti, hogy „mind az újkori rímet, mind a hajdani metrumot teljesen kifejtheti, és pedig nemcsak külön, hanem kapcsolatban is” (26).

A hangsúly versbeli szerepével kapcsolatos nézetek Arany Jánost is foglalkoztatták, szerepet játszottak verstani értekezésének létrejöttében. Tompa Mihálynak írott leveleiben elmarasztaló éllel említetik „az a *forma*

..., ami után T. úr (ti. Toldy Ferenc) sóhajtoz”,¹² valamint a Pesti Napló hasábjain épp 1856-ban zajló „gyalázatos hangsúly-per”.¹³

Ez utóbbi pörpatvar ugyan nem tartalmaz tudományos szempontból új elemeket, de jellemző bizonyítéka a nyelvészeti és verstani érdeklődés megélénkülésének. A vita a magát meg nem nevező Greguss Ágost és a színjátszás elméleti kérdéseivel is foglalkozó Egressy Gábor között folyt. A közvetlen kiváltó ok egyetlen színdarab egyetlen szava volt: *legyőzte*. Egressy az előadásban ennek második, ún. gyökérszótagját hangsúlyozta, majd elvileg is védeni igyekezett ezt a megoldást. Greguss ezzel szemben azt állította, hogy a „gyökérhang elméletet” a közhasználat megcáfolja, mivel a magyar hangsúly ténylegesen „mindig a szónak első szótagjára esik”. A második szótag hosszúsága sem lehet indok a hangsúlyeltolódásra, mert „a hangsúlyos, bár rövid tagok nem akadályozzák az időmértékes gördületet”.

Egressy egy német színészeti szakkönyvből merítette a vitában alkalmazott érveit (Rötscher 1841), Greguss szerint azonban a német elméletet hibásan alkalmazta a magyar szövegmondásra. Egressynél az „accent” — és magyar megfelelője, a **hangsúly** — túlságosan tág fogalom, szerinte a színpadon „hangsúlyozható minden szó, a szónak minden tagja, sőt, minden egyes betűhang” is. Greguss igyekezett tudományos mederbe terelni a vitát: megkülönböztette a hangsúlyt (Wortaccent) a hangnyomattól (logischer Accent). Az előbbi csak „a szónak egyes tagján”, az utóbbi „a mondatnak egyik-másik szaván” uralkodik, „amaz nyelvészeti, ez logikai törvényen alapszik”.

A hosszan elnyúló, személyeskedő vitába később Gyulai Pál is bekapcsolódott, elvi jelentőségű eredményre azonban nem jutottak a résztvevők.¹⁴

19. századi verselméletünk nyelvészeti irányzatának legkiemelkedőbb képviselője a kortársak és az utódok által is sokszor méltatlanul mellőzött, félreértett vagy félremagyarázott Torkos László. Többször is megváltoztatta, újragondolta nézeteit, az egységes magyar verselmélet kifejtésének legmegfelelőbb rendszerét keresve.

¹² Arany János levele Tompa Mihálynak. Nagykőrös, 1856. március 20. — Arany János Összes Művei XVI. 1982, 681.

¹³ Arany János levele Tompa Mihálynak. Nagykőrös, 1856. augusztus 1. — Arany János Összes Művei XVI. 1982, 729.

¹⁴ A „hangsúly-pör” főbb mozzanatai: Greguss Ágost, Hangsúly és hangnyomat. Pesti Napló 1856. február 22, 2–3; Greguss Ágost, Hangnyomat és szórend. Pesti Napló 1856. március 1, 2–3; Egressy Gábor, Válasz a „Pesti Napló” szerkesztőjének. PN 1856. júl. 8, 2; /Greguss Ágost/ szerkesztőségi válasza. PN 1856. júl. 8, 2; Egressy Gábor, Színvilági levelek. Magyar Sajtó 1856. júl. 17, júl. 19, júl. 27; Greguss Ágost, Szegény Egressy ügye. PN 1856. júl. 23, júl. 24; Greguss Ágost, Igéret beváltása. PN 1856. júl. 30, júl. 31; Gyulai Pál vitája Egressy Gáborral: Pesti Napló 1857. febr. 11. A vitáról l. még Rakodczay Pál, Egressy Gábor és kora, 1911/I:541; AJÓM XVI, 1982, 1092, jegyzetben; Gyulai Pál, Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Akadémiai, Budapest. 1961. 180.

Torkos az **ütemes** verselést tekintette magyar nemzeti versidomnak, az ütemeken belül azonban természetes hangsúlyrenddel (mégpedig szókezdő hangsúlyokkal) kialakított, tehát nem időmértékes szerkezetű **verslábakat** érzékelt. Ugyanakkor az ütemek belső időviszonyainak (a rövid és a hosszú szótagok előfordulási arányának), valamint az ütemek közötti időbeli megfeleléseknek is fontos versalkotó szerepet tulajdonított. A hangsúly és a szótaghosszúság kölcsönhatására, a hangsúlyfokozatokra, az ütemek, verslábak és metszetek szerkezeti kapcsolódására vonatkozó tételeivel a szimultán verselés elméleti megalapozását készítette elő. Érzékelt a „páratlan részű” (hármás alapú, Horváth Jánosnál majd „gyors típusú”) ütemek megnövekedett szerepét a századvég költészetében, de tudatos formateremtési szándéka erőltetettnek bizonyult. Kétségbe vonta népköltészeti vershagyományunk eredetiségét.

Torkos László több alkalommal, több változatban is kifejtette verstani „vezéreszméit”. Jelentős szerepet vállalt a verstani oktatás fejlesztésében is. Munkásságának kritikai ismertetése önálló fejezetet képez a magyar verselméleti gondolkodás történetében.¹⁵

KECSKÉS ANDRÁS

Irodalomjegyzék

- BABICS K. (1875), A magyar szóhangsúly kérdéséhez. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye 8/16: 558–563, 17: 583–589.
- BALASSA J. (1886), A phonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. Budapest.
- BALASSA J. (1888), Ütem és pausa. Országos Középtanodai Tanáregyleti Közlöny 22/3: 164–165.
- BALASSA J. (1890a), Hangsúly a magyar nyelvben. NyK 21: 401–434.

¹⁵ Torkos László legfontosabb verstani munkái: A magyar verselés alapelvei. A pesti ág.ev. gymnasium Értesítője 1864–1865, 1–19; Ua. Új Korszak 1865: 22–25.; Költészettan. Pest, 1865.; Verstani vezéreszmék. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye 4 (1871)/8: 451–467, 555–571; A magyar költői technika története. Erdély (Marosvásárhely), 1871. 38–39, 46, 61–62, 79, 94–95 (!), 86–87, 100–102; Költészettan. Pest, 1871².; Körültekintés a magyar verstani Babelban. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye 10 (1877): 532–540; El a verslábakkal! Figyelő (Abafi) Irodalomtörténeti Közlöny 4 (1878): 353–367; Költészettan. Budapest, 1877³.; A magyar verselmélethez. Erdélyi Múzeum 1912: 72–83, 150–157, 221–238; Egy kis Thewrewk-háború (A magyar rhythmus ügyében). Figyelő (Szana) 2 (1872). 42–44.; Négyesy László verstani munkái. Nyr. 18 (1889): 262–269, 300–308. Részletesebben l. Kecskés András, Torkos László és követői a magyar verselméleti gondolkodás történetében. Irodalomtörténet 1989/2: 266–295.

- BALASSA J. (1890b), Idómérték az ütemben. *Nyr.* 19: 115–117.
- BARNA F. (1875), A hangsúlyról a magyar nyelvben. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 5.
- BECKER, F. (1836–1839), *Ausführliche deutsche Grammatik*. Frankfurt-am-Main.
- BOPP, F. (1854), *Vergleichendes Accentuationssystem... des Sanskrit und Griechischen*. Berlin. 304.
- BRASSAI S. (1875), *Accentus*. *Figyelő (Szana)* 5/1: 3–5, 2: 14–17.
- BRASSAI S. (1888), *Szórend és accentus*. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 14.
- FOGARASI J. (1838), *Euréka*. *Athenaeum*. 13: 193–198, 16: 241–249, 19: 289–297.
- FOGARASI J. (1843), *A magyar nyelv szelleme I. Művelt magyar nyelvtan*. Pest.
- FOGARASI J. (1860), *A hangsúlyról, vagyis nyomatékról a magyar nyelvben*. *Akadémiai Értesítő* 1/2: 79–123, 3: 218–278.
- HENSIUS, TH. (1824), *Der Redner und Dichter, oder Anleitung zur Rede- und Dichtkunst*³. Berlin.
- HEYSE, K.W.L. (1856), *System der Sprachwissenschaft*. Berlin.
- HUNFALVY P. (1857), *A magyar nemzeti versidom*. *MNyszet* 2: 68–77.
- HUNFALVY P. (1859), *Akadémiai Értekezések 1859*: 31–32.
- KLEINPAUL, E. (1868), *Die Lehre von den Formen und Gattungen der deutschen Dichtkunst*⁶. Barmen.
- POGGEL C. (1836), *Grundzüge einer Theorie des Reimes und der Gleichklänge... Münster*.
- PORTHAN, H.G. (1766–1778), *Dissertationes Poësi Fennica. I–V. Åbo*.
- REGNER T. (1862), *A magyar nyelv kiejtése*. *Magyar Akadémiai Értesítő* 2/4: 363–447.
- RÖTSCHER, H.TH. (1841), *Die Kunst der dramatischen Darstellung*. Berlin.
- SCHEDER [TOLDY] F. (1844), *Eszmék a magyar verstan átalakításához*. *Életképek* 1: 249–259.
- SCHEDER [TOLDY] F. (1846), *ua. Kisfaludy-Társaság Évtapjai* 6: 118–137. [Bírálat: *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847/2: 107–108.]
- SIEVERS, E. (1881), *Grundzüge der Phonetik*. Leipzig.
- STANCSICS M. (1842), *A magyar nyelvtudomány hangmértékkal, kérdések és feleletekben... 2. Pozsony*.
- STETTNER GY. (1871–1872), *A nemzeti elemről a magyar zenében*. *Felsőlvői Tanodai Értesítő* 1–18.
- SZEBERÉNYI L. (1844), *A magyar verstanról*. *Hírnök* 33–38: 192, 210, 216, 222 és kk.
- SZINNYEI J. (1887), *A magyar nyelv rendszere rövid előadásban*. Budapest.
- TATAY I. (1847), *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával... Pest*.
- VAJDA P. (1835), *Magyar nyelvtudomány*. Kassa.
- VAJDA P. (1840), *Szaválastan Th. Heinsius nyomain*. Nagyszombat.

Théorie linguistique et théorie de la versification
Conceptions linguistiques dans la théorie du vers hongrois au 19e siècle

by ANDRÁS KECSKÉS

Au cours du 19e siècle certains théoriciens du rythme poétique hongrois ont reçu une impulsion considérable des résultats de la linguistique de l'époque. La mise à jour des bases linguistiques des formes traditionnelles du vers hongrois n'était possible que par rapport de l'analyse scientifique du système d'accentuation et de la structure syntactique de la langue parlée.

Auparavant on n'employait la notion de l'accent (*accentus* en latin) que pour caractériser la marque distinctive des voyelles longues. Le linguiste János Fogarasi a trouvé que l'„extension” et l'„intensité” étaient des éléments phonétiques disparates de la langue hongroise et qu'ils n'avaient rien à voir l'un avec l'autre. Fogarasi se référait surtout aux experts allemands (F. Schmitthenner, K.W.L. Heyse, F. Becker, F. Bopp etc.). C'est pourquoi il croyait deviner dans notre langue une espèce d'accent radical. Dans les discussions suivant la publication de ses thèses on peut distinguer trois conceptions de base: celle de la mesure quantitative des syllables, celle de l'accent différenciant sémantique des mots et celle de l'accent tonique syntactique des phrases ou des séquences phonétiques (*Wörterband* en allemand, *szólam* en hongrois).

Dans la théorie de la versification traditionnelle hongroise c'était la découverte de ce dernier type d'accent qui s'est avéré la base linguistique du rythme poétique primordial. Les études de Ferdinánd Barna, Sámuel Brassai, József Balassa et d'autres ont contribué à stimuler le développement de la théorie du système national de la versification ayant pour base les faits de l'accentuation et ceux la coupe syntactique.